

УДК: 94:271.2(477.4)«19»

Інна Шугальова

Еволюція інституту дияконів в православній церкві Наддніпрянської України в модерний період

Аналізуються традиційні обов'язки представників церковнослужителів-дияконів. Показано генезу дияконського сану в православній церкві. З'ясовано причини стрімкого падіння авторитету дияконів. Висвітлено суспільні обговорення щодо необхідності присутності дияконів у складі парафії. З'ясовано причини конфліктів між дияконами та членами парафії. Проаналізовано ставлення віруючих до практики утримання дияконів на власні кошти. Проаналізовано заходи уряду щодо удосконалення діяльності служителів церкви та з'ясовано причини фіаско урядових реформ. Охарактеризовано ставлення дияконів до перетворень. Подано аналіз контрреформи церковних штатів, яка передбачала збільшення питомої ваги дияконів. Проте головною вимогою до претендентів виступала наявність духовної освіти. Висвітлено регіональні особливості, які простежувалися при визначенні обов'язків дияконів в різних єпархіях Наддніпрянської України.

Ключові слова: клір, диякон, церква, парафія, Наддніпрянська Україна

Inna Shugalyova

Evolution of the deacons institute in the Orthodox Church of Dnieper Ukraine in the modern period

The traditional duties of members of clergy-deacons are analyzed. Genesis of deacon's rank in the Orthodox Church is showed. The reasons for the rapid decrease of the authority of deacons are learned. Public discussions on the necessity of the presence of deacons in the parish structure are highlighted. Causes of conflicts between deacons and members of the parish are discovered. The attitude of believers towards practice of keeping deacons on their own expense is analyzed. Government measures for improvement of clergy work and reasons of failure of government reforms are analyzed. Deacons attitude towards change is characterized. Analysis of the counter-reform of churches personnel, which included increasing of the proportion of deacons, is presented. However, the main requirement for candidates was the presence of ecclesiastical education. Regional particularities that were observed in determining the duties of deacons in various dioceses of Dnieper Ukraine are highlighted.

Keywords: clergy, deacon, church, parish, Dnieper Ukraine

Інститут дияконів в православній церкві традиційно розглядається як основна допоміжна інстанція для священника. До обов'язків диякона належало: допомога священнику у відправі таїнств, промова Євангельського слова (він немає права проповіді Євангелія, а лише промовляє тексти).

Походження інституту дияконів історики церковного права виводять ще з апостольських часів [1]. Відтоді до обов'язків дияконів належало роздавання євхаристичних дарів, піклування про удів та сиріт.

У богослов'ї тривалий час дискутували навколо тотожності інституту дияконів та сімома грецькими проповідниками в давньому Єрусалимі. Нагадаємо, їх іменували обраними дияконами. Вони роздавали дари євхаристії (хліб, вино), піклувалися про удів. Проте були й такі, що дбали про особисте збагачення.

Професори В. Мишцин [2] та А. Лебедєв [3] виводили інститут дияконів від більш пізнього періоду, посилаючись на той факт, що служіння семи еллінів було тимчасовим. Таку позицію підтримав протоієрей М. Малиновський [4], наполягаючи, що інститут дияконів стабільно функціонував по створенні общин апостола Павла (50-ті роки I ст. н. е.)

Для православної церкви в Російській імперії визначився власний принцип богословського тлумачення. Стародавній церковний звичай мав силу закону за умови, що він не суперечив закону (тобто і тут визнавався пріоритет імперських законів над богословськими традиціями та постановами Вселенських соборів) [4].

Втім відомий церковний публіцист М. Заозерський визнав допоміжну роль дияконів – піднесення хліба й вина, доглядання за порядком у храмі, але не ведення служби. По ієрархічній драбині диякони розташовувалися на найнижчому шаблі. Більше того, за нормами права, встановленими Синодом, диякон позбавлявся можливості здійснювати навіть встановлені канонами функції без дозволу священника, при якому він служив. Разом з тим жодна зі статей церковного права не торкала питання уповноваження священником диякона на здійснення віросповідного комплексу. Імперське законодавство непрямыми статтями також забороняло священникам доручати диякону навіть частину священницьких повноважень. Перерозподіл повноважень духовенства – виключна прерогатива єпископа. Проте й останній мав право передавати повноваження лише в межах канонічної дисципліни. На середину XIX ст. коло обов'язків дияконів істотно розширилося.

Ми відзначили характерні особливості інституту дияконів в РПЦ. Представники даної професії нерідко самі намагалися взяти на себе

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

більш широке коло обов'язків, аніж це передбачалося канонами на настановами Синоду.

В середині XIX ст. вперше було піднято питання щодо регламентації повноважень дияконів. П. Батюшков пропонував скоротити кількість парафій та переглянути їх штати, ліквідувати верству дячків; дияконів рекомендувалося утримувати лише в міських храмах, де віруючі більш заможні і здатні їх фінансово забезпечувати; в сільських парафіях дияконські посади не передбачалися; за бажанням миряни могли утримувати дияконів на власний кошт. При училищах на Правобережній Україні автор радив залишити дияконські вакансії з метою посилення антипольських позицій в регіоні [5].

Показовим аргументом виступають статистичні відомості про рівень освіти дияконів у середині XIX ст. В 1850-х рр. півчі архієрейського хору отримували дияконські посади в містах, хоча мали найнижчий рівень освіти: перші класи парафіяльного або духовного училища. Провідну роль відігравали не освітні та фахові, а суто вокально-музичні дані. В той же час вихованці семінарій часто залишалися взагалі без працевлаштування.

Кардинальні зміни в організації православного управління і в правовому статусі і білого духовенства приніс 1869 р. У березні-квітні 1869 р. в «Спархіальних відомостях» було опубліковано проекти майбутніх реформ складу парафій та причтів при них [6]. В травні їх затвердив цар і вони набули силу законів.

Диякони, дячки, просфирні та інші церковнослужителі зі штатів виключалися, їх обов'язки передавалися псаломщикам, які отримували платню причетників, тобто меншу, ніж обсяг роботи, яку належало виконати.

Церковна реформа 1869 р. офіційно врегулювала парафіяльні штати. До причту входили лише священник та причетник. Диякон міг бути при парафії лише за умови, що віруючі виділять кошти на його утримання.

Уряд вимагав, щоб при призначенні на духовні посади єпископи додержувалися принципу поступовості. Псаломщиками або дияконами на вакансіях псаломщиків призначалися випускники семінарій. Сан молодшого священника могли отримати особи, що прослужили кілька років псаломщиками.

Єпископи свідомо загальмовували впровадження нових штатів. Київський митрополит Арсеній вимагав від благочинних докладного обґрунтування причин скорочення кожного служителя. У м. Києві з квітня 1869 р. До січня 1872 р. звільнилася лише 1 дияконська і 8 пономарських вакансій, а по єпархії за той же час було скорочено 136 пономарів [7].

У 1873 р. архієреям 18 єпархій, у тому числі двох південноукраїнських – Катеринославської, Таврійської, а також Харківської, при потребах дозволялося розширювати причти за рахунок додаткових псаломщиків та позаштатних дияконів, яких мали утримувати парафіяни [8].

Вичерпний аналіз духовних штатів показує, що зменшилася кількість дияконів (з 16 303 до 10 118 осіб) та причетників (з 71 050 до 54 339) [9]. Чисельність священнослужителів скоротилася несуттєво (з 42 825 до 40 861), переважно за рахунок позаштатного духовенства.

Законом про штати від 1885 р. відновлено скасовані в 1869 р. дияконські та дяківські вакансії. Рекомендувалося поступово розширювати склади причтів за рахунок відкриття дияконських вакансій. Єпархіальні архієреї повинні були призначати дияконів до парафій з населенням понад 700 душ. Для менш залюднених громад вакансії дяків не рекомендувалися [10]. На них дозволялося висвячувати не тільки випускників семінарій, а й осіб, що за своїми моральними й релігійними якостями були гідні служити в церкві. У мирян з'являлася нагода отримати сан без спеціальної духовної освіти.

А втім, священнослужителі і навіть студенти семінарій з духовних родин зверхньо ставилися до мирян, які намагалися отримати сан. Зокрема М. Гіляров-Платонов згадував, що разом з ним в семінарії навчався фабрикант Прохоров. Незважаючи, що останній отримав дозвіл митрополита на слухання богословських лекцій, студенти ігнорували його та уникали. Спроби Прохорова налагодити стосунки з семінаристами в домашній обстановці викликали хвилю обурення та пересудів щодо зневаги Прохоровим семінаристів. Протягом навчання Прохорову наполегливо навіювали думку, що богословської науки він не зрозуміє, а сану не отримає [11].

Передбачалося, що диякони будуть допомагати священникам в облаштуванні парафій, проведенні морально-релігійних читань, вчителювати у школах. На практиці, як із сумом констатували очевидці, просвіти-

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

тельська робота дияконів зветься нанівець внаслідок їх елементарної неспроможності вчителювати або складати тексти проповідей [12]. Протопресвітер Георгій Шавельський звертав увагу на регіональні особливості існування інституту дияконів. Зокрема протопресвітер відзначив, що в українських та білоруських (або, за його термінологією, «південно-західних та північно-західних») єпархіях, навіть після оприлюднення постанови 1886 р., єпархіальне керівництво не поспішало збільшувати питому вагу дияконів. У містах далеко не всі храми мали у штаті диякона, а на селі і поготів, – нерідко один диякон обслуговував цілий повіт. У єпархіях Росії часто при одному священику можна було зустріти до трьох дияконів одночасно.

Повсякденне життя жорстко скорегувало урядові моделі церковної організації, оскільки світська адміністрація не врахувала особливості людської психології.

Відновлення дияконських вакансій породило проблему визначення духовного статусу дияконів. Зокрема у Катеринославській єпархії на сторінках місцевих «Єпархіальних відомостей» з цього приводу було розгорнуто широку дискусію. Її учасниками виступали з одного боку парафіяльний клір єпархії, з іншого – фахівці з богослов'я, викладачі духовної семінарії.

Аргументами «за» та «проти» були наступні положення. В Україні сан диякона традиційно вважався ієрейським. За «Требником» Петра Могили, яким зазвичай користувалося українське духовенство, диякони прирівняні до священиків, пресвітерів та єпископів, оскільки вони отримали таїнство священства та під час богослужінь перебували за вівтарем.

Контраргументами протилежної сторони виступали прихильники російської богословської школи. Вони виступали за те, що диякони – це нижчі служителі, повністю підпорядковані священику та єпископу. Оскільки обидві точки зору мали раціональну зернину, то імперські богослови дозволили перекласти вирішення питання на розсуд архієреїв [13].

З метою вичерпання конфліктної ситуації єпархіальна влада та клір намагалися не загострювати уваги на питанні щодо статусу дяків, якщо не виникало крайньої потреби. Дяків вважали служителями найнижчого ступеня священства, що стежили за поведінкою мирян у храмі, виконували доручення єпископа, допомагали при богослужіннях.

Така нечіткість посадових обов'язків, залишала багато можливостей для маніпуляцій, а також зумовлювала наявність багато вільного часу у дяконів. Багато з них обмежували свої професійні обов'язки лише участю у службах, решту часу присвячували байдикуванню, відвідуванню без конкретних цілей помешкань вірян (де нерідко їх частували) тощо. Зрозуміло, що таке повсякдення дяконів не сприяло їх професійному зростанню та авторитету. Коли виникала необхідність заміщення вакантних священницьких посад претендентами з числа дяконів, то єпископам нелегко було визначити достойного дякона. Відповідно, коли така особа потрапляла на парафію та ще й священником, важко було говорити про повагу та шану з боку парафіян.

Наприкінці XIX ст. інститут дяконів нерідко потрапляв до кола уваги публіцистів та представників вищого духовенства, які мали активну реформаторську позицію.

Зокрема в 1883 р. в журналі «Православный собеседник» [14] вкотре було актуалізовано питання стосовно дяконів. Сформувався прецедент, коли дякон замінив священника. Це трапилось під час хвороби священника. Дякон в цій парафії взяв на себе ряд повноважень хворого пастиря. Він правив служби, але не мав права освячувати воду (це залишалося прерогативою пастиря); піклувався простворення для священника умов, за яких би він був здатен прочитати молитву для освячення води; дякон читав молебень (не вимовляючи фрази «Мир вам»).

Самі дякони наполегливо захищали свої дії. Вони відверто вважали, що спроможні самостійно відправити будь-яку службу, окрім літургії. Одна з прихованих підстав такого устремління до роботи – це матеріальні заохочення від парафіян за службу, читання молитви, молебню тощо.

Разом з тим час від часу кваліфікація дяконів викликала сумнів. Зокрема, під час ревізії Волинської єпархії візитатор відзначав, що у Крошненській двокласній школі дякон Григорій Царик навіть хреститися вчив неправильно [15, с. 788].

Втім така ініціативність та надмірна самостійність дякона викликала хвилю обговорень та обурення з боку суспільства. Як ми вже зазначали, на сторінках духовної преси розгорнулася дискусія щодо необхідності чіткого урядового визначення кола повноважень дяконів. Анонімний дописувач до редакції вже іншого видання – «Церковного вестника», зауважував, що дякони вже самочинно (хоча і користуючись добро-

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

звичайним поясненням «необхідності допомогти священику») виносили померлих з дому, супроводжували померлих на цвинтарі. Проте, обурювався автор, відправа диякономранкової служби у Велику суботу – це вже суворе порушення.

До дебатів залучився М. Заозерський – відомий публіцист та фахівець церковного права. В 1892 р. він опублікував у «Богословському віснику» статтю, в якій обґрунтовував права дияконів та давав міркування щодо можливості диякона заступати священика у форс-мажорних обставинах [4].

Погоджуємося з думкою протопресвітера Г. Шавельського, який зауважив, що в ситуації, яка склалася, є провина не дияконів, а церковної влади. Остання не зробила нічого для підвищення поваги до дияконів та забезпечення їх авторитету у суспільстві [12]. Стрімкому соціальному падінню інституту дияконів сприяло і ставлення до них парафіян. Віруючі прагнули не лише чути у храмі дияконський бас, а й запрошували кліриків до участі у сімейно-родинних ритуалах: весіллях, хрестинах, поминках, – які нерідко завершувалися нетверезими бешкетами.

Згодом архієпископи стали вживати заходів щодо підвищення статусу інституту дияконів у суспільстві. Зокрема у Могилівській єпархії дияконами могли ставати особи, що мали диплом вчителя або псаломщика та за умови успішного складання при семінарії екзаменів зі співу, гомілетики, методики Закону божого та проведенні випробувального уроку. Але такі жорсткі вимоги до дияконів були швидше винятком, аніж практикою.

Серед дослідників церковної історії не існувало одноставного погляду стосовно суспільного статусу дияконів. Зокрема, Б. Міронов вважав, що диякон дійсно надає допомогу священику, а причетник рахується у штаті лише заради пишності служб.

П. Мілюков, навпаки, вважав, що диякони існують лише для «окраси» богослужінь. Значна кількість парафій взагалі обходилася без послуг дияконів, в той же час причетники входили до складу навіть бідних сільських причтів.

Отже, парафіяльна реформа 60–70-х років XIX ст. малана меті підвищити авторитет кліру в суспільстві, надати служителям громадянських прав, ліквідувати стану замкненість духовенства. Оскільки механіз-

мом реалізації реформи визначалося скорочення парафіяльної мережі та числа причтів, урядові наміри впровадити реформу на місцях зазнавали фіаско.

Зважаючи, що закон 1869 р. вимагав скорочення загальної чисельності білого духовенства, єпархіальні керівництва звільняли за штат здебільшого церковнослужителів (дяків та причетників). За даними офіційної статистики, наведеними у звітах обер-прокурорів Синоду, за пореформене десятиліття кількість парафіяльного духовенства скоротилася майже на 25 тисяч осіб: зі 130 178 чоловік у 1869 р. до 105 318 у 1880 р.[16].

Детальний аналіз духовних штатів показує, що зменшилася кількість дияконів (з 16 303 до 10 118 осіб) та причетників (з 71 050 до 54 339) [8]. Чисельність священнослужителів скоротилася несуттєво (з 42 825 до 40 861), переважно за рахунок позаштатного духовенства.

В українських єпархіях на кінець ХІХ ст. служило 20 683 особи штатного та 810 – позаштатного кліру. При чисельності православного населення України 18 254 994 особи співвідношення було вкрай незадовільним: один духовний служитель на 910 парафіян. На одну українську єпархію припадало близько 65,5 % віруючих (по імперії в середньому ці показники дорівнювали 64,6 %).

Єпархіальні адміністрації Правобережної України розв'язали кадрову проблему за рахунок причетників. Таким чином вирішувалося одразу кілька питань. По-перше, створювалося враження виконання урядового наказу про скорочення питомої чисельності білого духовенства. По-друге, за штатними священнослужителями залишалися їх вакансії. По-третє, скороченому кліру надавалися пріоритети при вступі на роботу до адміністративних установ. У такий спосіб вони забезпечувалися російськомовними чиновниками та могли відмовитися від послуг поляків. У решті українських єпархій кадрова політика здійснювалася вельми лояльно стосовно до духовенства.

У січні 1882 р. імператор Олександр ІІІ призупинив дію закону від 1869 р. щодо скорочення числа парафіяльних храмів та причтів при них. У лютому 1885 р. імператор затвердив нові «Правила про склад парафій і причтів при них». Нормальним вважався двочленний причт, в якому служили священник та псаломщик або тричленний, за умови, якщо був диякон [17, с. 20].

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

Після видання в 1885 р. штатного розкладу розширювалася парафіяльна мережа. З другої половини 80-х до кінця 90-х років XIX ст. чисельність парафіяльного духовенства зростала.

Законом про штати від 1885 р. відновлено скасовані в 1869 р. дияконські та дячківські вакансії [9]. Рекомендувалося поступово розширювати склади причтів за рахунок відкриття дияконських вакансій. Спархіальні архієреї повинні були призначати дияконів до парафій з населенням понад 700 душ. Для менш залюднених громад вакансії дяків не рекомендувалися [18]. На них дозволялося висвячувати не тільки випускників семінарій, а й осіб, що за своїми моральними й релігійними якостями були гідні служити в церкві.

Отже, короткий аналіз еволюції повноважень дияконів дає підстави стверджувати, що особи, які висвячувалися у даний сан, мали якісні практичні навички й нерідко могли заступати священиків. Втім численні юридичні колізії та прагнення уряду скоротити видатки на утримання церковних причтів перетворили дияконські посади у найбільш вразливі. Саме за рахунок дияконів та дяків намагалися подолати проблему нестачі коштів. При цьому абсолютно не враховувалася моральна та духовна складова: адже диякони традиційно виконували один з провідних обов'язків при храмах та під час богослужінь.

1. Гундяев К., архиманд. К вопросу о происхождении диакона / Гундяев К., архиманд. // Богословские труды. — 1973. — № 13.
2. Мышцын В. Учение св. апостола Павла о законе дел и законе веры / В. Мышцын. — Сергиев Посад, 1894. — 288 с.
3. Лебедев А. По вопросу происхождения первохристианской иерархии / А. Лебедев. — Сергиев Посад, 1907. — С. 10–11.
4. Заозерский Н. О диаконах / Н. Заозерский // Богословский вестник МБА. — 1892. — № 9.
5. Батюшков П. Н. Подолія : историческое описание / П. Н. Батюшков. — СПб. : Издательство при Министерстве внутренних дел, 1891. — 364 с.
6. Реформа приходов, состава причтов и быта православного духовенства // Вольнские епархиальные ведомости. — 1869. — № 6.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 127, оп. 1023, спр. 250 : По указу из консистории об уравнении сельских приходов и упразднении некоторых из них. 1869–1876 гг. — Арк. 66.
8. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов за 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 и 1890–91 годы.

- Сравнительный обзор / И. Преображенский // Прибавление к Церковным ведомостям. — 1894. — № 9, 26 февр. — С. 285–291.
9. Определение Святейшего Синода от 29 января – 25 февраля 1886 г. № 224, о требовании для лиц, возводимых в диаконский сан // Подольские епархиальные ведомости. — 1886. — № 12, 22 марта.
 10. Об открытии штатных диаконских вакансий // Церковные ведомости. — 1889. — № 2, 7 янв.
 11. Гиляров-Платонов Н. Из моих воспоминаний / Н. Гиляров-Платонов // Дело. — СПб., 1887. — № 1. — С. 73–95.
 12. Шавельский Г., протоиер. Диаконы русской церкви пред революцией / Шавельский Г., протоиер. // Русская церковь пред революцией. — Париж : Yvsa-Press, 1935.
 13. Тацентов В. Вопрос из церковно-пастырской практики о том, по какому чинопоследованию нужно отпевать умершего диакона / В. Тацентов // Екатеринбургские епархиальные ведомости. — 1890. — № 13, 1 июля.
 14. С. П. П. Диакон – помощник священника (письмо в редакцию) / С. П. П. // Церковный вестник. — 1886. — № 8.
 15. Михайлович В., священ. По колам (Из дневника посещений церковно-приходских школ Житомирского уездного наблюдателя) / Михайлович В., священ. // Волынские епархиальные ведомости. — 1907. — № 33, 21 нояб. — С. 784–798.
 16. Устюгов Н. Русская церковь / Н. Устюгов // Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России) / общ. ред. и предисл. А. М. Сахарова ; сост. и авт. примечания Е. Ф. Грекулов. — М., 1973.
 17. О порядке изменения состава причтов // Церковные ведомости. — 1889. — № 2, 7 янв.
 18. Об открытии штатных диаконских вакансий // Церковные ведомости. — 1889. — № 2, 7 янв.